

A hátrányos helyzet és a bűnözés

„A bűnözés valószínűleg megmaradt az egyenlőtlenségekért, az egyenlőtlenségért fizetett árnak, és olyannak tűnik, mintha egyszerűen torz árnyékként kísérné a társadalmat. A mai embernek sajnos fel kell magát vértéznie az elviselésére és eszközöket kell fenntartania és újakat keresnie, hogy megelőzze, ami megelőzhető és korlátozza, ami korlátozható a bűnözésben. Mindez része a társadalom önzérelő rendszerének, amivel önmagát óvja, fenntartja, és javítja.”

(Király Tibor: Kilátások a bűnözés megszüntetésére. 1978.)

Ma már senki sem vitatja, hogy a bűnözés a szocialista társadalom viszonyai között olyan tömegjelenség, amely törvényszerű velejárója társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszának.¹

A bűnözés sajátos társadalmi természetét antiszociális jellege adja, amely a büntetőjogi tilalmazottságban jut kifejezésre.²

A bűnözés mint történelmileg változó tömegjelenség megmutatja, hogy egy mindenkor társadalom milyen mértékben képes biztosítani viszonylagosan zavartalan működését, milyen módon képes átöröktetni a fennmaradását és továbbfejlődését biztosító normákat. Miután a bűnözés keletkezési körülményeit, okait tekintve mélyen beleágyazódott a legtágabb értelemben vett társadalmi viszonyokba, így a mindenkor bűnözés alakulása nem egyszerűen hatalmi elhatározás kérdése, hanem spontán módon létrejött és tudatosan irányított folyamatok eredménye.

A bűnözés társadalmi természetének megismerésére irányuló kísérletek során világossá vált, hogy létrejöttét a társadalom alapstruktúrájában lejátszódó folyamatok és az ott érvényesülő törvényszerűségek idézik elő. Létezése tehát visszavezethető a tulajdonviszonyokban, az elosztási viszonyokban s a társadalom strukturális viszonyaiban fellelhető ellentmondásokra.³ Ilyen módon a legtágabb értelemben vett társadalmi viszonyok sokoldalúan befolyásolják a szemből szembeni emberi kapcsolatok rendszerét, és végső soron olyan környezeti hatásokká alakulhatnak, amelyek a normaszegő magatartások közvetlen társadalmi okaivá válnak.⁴ A kriminológiai kutatások azt mutatták, hogy a kedvezőtlen szociális helyzet, az alacsony iskolai végzettség, az alkoholizmus, a válások, a negatív életszemléletet tükröző nevelési környezet stb. elősegíti a bűnözés kifejlődését.⁵ Ugyanakkor kiderült, hogy a társadalmi tömegjelenség meglehetősen heterogén természetű: sok tekintetben eltérő okok, környezeti hatások vezetnek a különböző bűncselekménytípusok (például erőszakos vagy vagyon elleni bűnözés) létrejöttéhez.⁶ A kutatási eredmények ma már mindenesetre lehetővé teszik, hogy kialakulásának és újratermelődésének folyamatát egy bizonyos társadalmi rétegben rendszerbe foglaljuk. Az alapkérdés, amelyet meg kell válaszolni, az, hogy a társadalom mely szféráiban működő folyamatok eredményezik a normakonfliktusok kialakulását. Más szóval, hogyan és miként jönnek létre azok az objektív körülmények, amelyek kiváltják a normaszegést vagy hálamosítanak a normaellenes reakciók létrejöttére. Az említettek közül kiemelkedő jelentőségűek a társadalmi strukturális rendjében elfoglalt helyet meghatározó folyamatok, a társadalmi betagozódást biztosító intézményrendszerek, valamint az átrétegződést eredményező társadalmi folyamatok és a beilleszkedést elősegítő intézményrendszerek működésének diszharmóniája. Az ebben az irányban folytatott vizsgálatok az első fázisban annak feltárására és mérlegelésére alkalmasak, hogy milyen objektív társadalmi körülmények keretei között kerül sor a normák közvetítésére. A vizsgálódás következő fázisában pedig az uralkodó normák elsajátításának és követésének esélyeit lehet megközelíteni.

A társadalom strukturális rendjében elfoglalt helyet meghatározó folyamatok

A mai magyar társadalom a munkamegosztás rendjében és a termelés társadalmi szerkezetében elfoglalt hely szerint rétegződik. Az egyes társadalmi rétegek megjelenése, illetve empirikus megragadása azonban igen bonyolult feladat. A kiindulási alap mindenképpen a társadalom foglalkozási struktúrájában elfoglalt hely, ez azonban nem elégséges a réteghelyzet meghatározásához. „A társadalmi munkamegosztás rendkívül bonyolult rendszer — írja Ferge Zsuzsa —, a benne elfoglalt hely sem fejezhető ki tehát egyszerűen. A konkrét foglalkozások ugyanis jelzik egy-egy ember konkrét tevékenységét, a funkcionális munkamegosztásban betöltött szerepét. Ám a funkcionális munkamegosztás a társadalmi munkamegosztásnak csak egyik vetülete, ami még nem fedi fel az adott társadalomban a munkamegosztás társadalmi lényegét.”⁷ Ahogy a foglalkozási struktúra nem fejezi ki a társadalom rétegződését, úgy az egyén társadalmi helyzetének meghatározására is elégtelen a foglalkozás megjelölése. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely meghatározásához további mutatókra van szükség. Ferge Zsuzsa szerint meghatározó jelentőségűek mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely *közvetlen velejárói*, ezek közül például a munkajelleg-csoportok kialakulása. Hasonlóan jelentősek azok a tényezők, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt helyet több-kevesebb áttétellel determinálják az adott történelmi-társadalmi feltételek között, tehát azok, amelyek a *struktúrában elfoglalt hely előfeltételei*, így például a származás, a lakóhely jellege. Végül jelentős szerepük van azoknak a viszonyoknak, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt helyek különbözőségei alapján *differenciált következményként* jelennek meg, mint például a jövedelem, a társadalmi megbecsülés stb.⁸ A foglalkozási struktúrában elfoglalt hely sematikus kifejezőerejét érzékelteti Kulcsár Kálmán, amikor bemutatja a települési viszonyok struktúrát alakító hatását. Megállapítja például, hogy a magyar munkásszféra jelentős része falun él, többnyire kétféle életmódot folytat, a munkások közel felének háztáji, illetőleg kisegítő gazdasága van. A magyar parasztsaládokkal kapcsolatban megállapítja, hogy azok jelentős többségükben második keresővel is rendelkeznek, ez utóbbi azonban már többnyire nem mezőgazdasági foglalkozású.

A termelőszövetkezetekben dolgozó parasztság kb. egyharmada ugyanakkor ipari jellegű munkát végez.⁹ A társadalmi struktúrában elfoglalt helyet a települési viszonyok mellett nagymértékben befolyásolja — mégpedig a végzett munkától szinte függetlenül — az életkor, a nembeli hovatartozás és a gyermekek száma.¹⁰ Mindezekre tekintettel a *bűnözés okainak kutatása során sem elegendő csupán a foglalkozási struktúrából kiindulnunk*, és így keresnünk a bűnözés újratermelődésének összefüggéseit a társadalom strukturális viszonyaival. Az előbb kifejtettek alapján helytelen ugyanis a társadalom strukturális tagozódását, rétegződését azonosítani a foglalkozási struktúrával, hiszen a réteg fogalma ennél sokkal bővebb, színesebb és átfogóbb jelenséget fed.¹¹ A leszűkített vizsgálódás ezenfelül korlátozza a levonható következtetések körét is. Ha például azt állítjuk, hogy a bűnözők között sokkal több a segédmunkás, mint amekkora arányt e foglalkozási kategória az össztársadalom keresőképes sokaságában képvisel, akkor ez kétségtelenül igaz, de nem visz bennünket sokkal közelebb a bűnözés valódi társadalmi okainak feltérnyeléséhez.¹² Lehet ugyanis, hogy az adott személyek ugyanazon okok miatt segédmunkások, amiért bűnözővé váltak. Ennek a jelenségnek lényegét Kulcsár a következőkben foglalja össze: „A segédmunka, éppen mert a munka »hierarchiájában« alacsony szinten áll, elsősorban azokat a dolgozókat »tömöríti«, akik valamilyen okból következően amúgy is hátrányos helyzetben vannak. Ezek a hátrányok lehetnek kedvezőtlen ökológiai, lakóterületi viszonyok, iskolai végzettségben megmutatkozóak, egy főre eső jövedelemben megnyilvánuló vagy etnikai jellegűek.”¹³ Ha tehát korlátozzák a vizsgálódást, akkor a legmélyebb összefüggések nem kerülhetnek megvilágításra. A társadalmi réteghelyzetet a maga sokszínű összefüggésében kell figyelembe venni akkor, amikor azokat az objektív kereteket keressük, amelyek a normák sajátos elsajátítását és érvényesülését biztosítják.

A réteghelyzettel szoros összefüggésben kerülhet elemzésre az *életmód*. Az életmód a társadalom struktúrájában elfoglalt helyzet függvényeként alakul ki. A legáltalább értelemben vett társadalmi viszonyok rendszere azonban csak tendencia-szerűen határozhatja meg az életmódot. Az objektív világ — állapítja meg Losonczy Ágnes — olyan határrendszert vagy limitációs mozgásteret jelent, amely nélkül vagy amin kívül nem formálódhat az életmód, de amelyben az azonos sávokon belül egymástól eltérő módon alakulhatnak a különböző életmódok. „Az életmód modelljét végső fokon értékek, szokások, normák határozzák meg a társadalmi időben és térben.”¹⁴ Ebben a tekintetben tehát már fontos szerepe van a normák elsajátításának, így a normakonfliktus létrejöttének lehetősége is fennáll. Ez utóbbi alkalmilag vagy tartósan befolyásolhatja az életmód továbbfejlődését. Közvetlenül az életmód keretein belül jönnek létre azok a körülmények, amelyek előidéznek az ilyen kritikus helyzetet. Kialakulásuk azonban az esetek jelentős részében visszavezethető az életmód kereteit meghatározó — tehát a társadalom strukturális viszonyaiban elfoglalt helyzetnek megfelelően megnyilvánuló — társadalmi tényezőkre.

A társadalom struktúrájában elfoglalt hely mint az életmód kialakításának objektív kerete leginkább a hátrányos szociális helyzetű csoportok körében teremt lehetőséget a normaelenes magatartások kialakulására. Mit értünk hátrányos helyzet alatt? Az utóbbi időben alkotott fogalmak közül a legátfogóbbnak Huszár Istváné tűnik.¹⁵ Szerinte hátrányos társadalmi helyzetben azok a személyek (családok) vannak, akiknek szükséglet-kielégítési lehetőségei, életkörülményei s lehetséges életmódja a társadalom többségénél lényegesen rosszabb.¹⁶ A hátrányos helyzet kialakulása egybeesik a társadalmi struktúra dinamikus újratermelődésével, más szóval dinamikus fejlődésének folyamatával.¹⁷ A társadalom struktúrájának újratermelését társadalmi viszonyaink mai fejlettségi szintjén nagymértékben befolyásolja a tudásviszonyok újratermelése. Erről Ferge Zsuzsa így ír: „A társadalmilag érvényes és értékes tudás elosztása mindig egybefonódott a munka társadalmi megosztásával, voltaképpen a tudás egyenlőtlen elosztása közvetíti és alapozza meg a fizikai és szellemi munka történeti szétválását is. ...Emellett a tudásnak mindig jelentős szerepe volt a társadalmi erőviszonyok alakulásában, s így a társadalmi újratermelés szabályozásában.”¹⁸ Más kérdés, hogy a társadalmilag érvényes és értékes ismeretanyag újratermelődésének lehetséges folyamatát a mindenkor meglevő társadalmi strukturális viszonyok, alapvetően pedig a gazdasági viszonyok határozzák meg, de be is határolják lehetséges mértékét, irányát, tendenciáit. A struktúra dinamikáját a tudás alapján kialakult adottságok szerint a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyek újratermelődése adja. Eszerint alakul az uralkodó elosztási elveknek megfelelően az elsajátítás, a felhasználás és a fogyasztás struktúrája is.

A hátrányos helyzet tehát akkor alakul ki, amikor a társadalmilag érvényes és értékes ismeretanyag egyenlőtlen elosztása révén bizonyos csoportok kedvezőtlen helyzetbe kerülnek a munkamegosztás rendjébe történő betagozódás során, és ennek következtében szükséglet-kielégítési lehetőségük és életmódjuk a társadalom többségénél lényegesen rosszabb. A társadalmi körülményeiknél fogva többoldalúan hátrányos helyzetű csoportok egyik legjelentősebb részét a szakképzetlen, nehéz fizikai munkát végzők alkotják.¹⁹ A szociálisan hátrányos helyzet halmozottan jelentkezik, ha a társadalmi munkamegosztás rendjében elfoglalt relatíve kedvezőtlen hely és az átlagosnál alacsonyabb jövedelem párosul negatív ökológiai életfeltételekkel, növekvő családnagysággal (azaz kedvezőtlen a keresők és eltartottak aránya), és fokozódik az önmagában is kedvezőtlen betagozódási előfeltételeket teremtő etnikai hovatartozással.²⁰

Mindezek az adottságok egy sajátos életmód kialakulását eredményezik. A szakképzetlen, nehéz fizikai munka — különösen, ha alacsonyabb kereseti lehetőségeket biztosít — nem vonzó. Többnyire csak kényszerből végzik azok a csoportok, amelyeknek társadalmilag ez adódik, így körükben a munkavállalási hajlandóság is alacsonyabb. A hátrányos anyagi helyzet kedvezőtlen lakásviszonyokat teremt számukra.²¹ Az előbb jellemzett szociális keretek között és az alacsony műveltség miatt nem alakulhatnak ki a kulturált életvezetés, életmód feltételei.

A szegénységnek nem automatikus kísérőjelensége a normaszegés, de a korlátozott lehetőségek más, ezzel összefüggő tényezőkkel együtt nagyobb mértékben eredményeznek normaszegést, mint a kedvezőbb szociális körülmények. Ezt bizonyítják a bűnözők körében végzett vizsgálatok.²² A halmozottan hátrányos helyzet és a bűnözés összefüggésének bemutatására szolgáló példák leginkább a visszaeső bűnelkövetők körében végzett vizsgálatok eredményeiből meríthetők. A visszaeső bűnözés ugyanis markánsabban jelzi azokat az életviszonyokat, amelyek — ha nem is ilyen szignifikáns módon — az általában vett bűnözés mögött meghúzódnak.²³ A visszaesők körében korábban általam végzett vizsgálatok kifejezetten e mélyebb társadalmi összefüggések feltárására irányultak.

A többszörös visszaesők társadalmi betagozódását alapvetően meghatározó iskolai végzettség jelentős eltérést mutat a társadalmi átlagtól. A megvizsgált elkövetők körében az analfabéták vagy ehhez közel állók — maximum 4 osztályt végeztek — aránya az erőszakos bűnözőknél 37,0%, míg a vagyon elleniekénél 14,9%. (A társadalmi átlag 10,4%.²⁴ A szakképesítéssel rendelkezők aránya az erőszakos elkövetők körében 15,8%, míg a vagyon elleni visszaesőkénél 40,1%. Általános iskolai vagy ennél magasabb végzettsége van az erőszakos visszaesők 30,4%-ának, a vagyon elleni visszaesők 56,5%-ának. Ugyanez a mutató a magyar férfilakosság körében 81,0%.²⁵ A hátrányos indulást, a társadalmi betagozódás kedvezőtlen előfeltételeit ezek az adatok mindennél jobban igazolják. Ezek után nem meglepő, hogy a visszaesők körében kialakult foglalkozási struktúra is az átlagtól eltérően alakult. A segéd munkások aránya például az erőszakos visszaesők körében 41,3%, míg a vagyon elleniek körében 32,2%. Ugyanakkor az ország lakossága körében a segéd munkások aránya 10–11%-ra tehető.²⁶ A mai magyar szociálpolitika fogalomrendszerében a nagy család a négy és ennél több gyermeket jelenti; ennek országos átlaga 3–5% között mozog.²⁷ Nagy családban nevelkedett az erőszakos visszaesők 63, a vagyon elleni visszaesők 46%-a. A vizsgálat során az erőszakosok 35,3%-a, a vagyon elleniek 13,8%-a vallotta cigány származásának magát. A magyar lakosság körében körülbelül 3%-ra tehető a cigányság aránya.

Az előzőekben jellemzett helyzet eredménye és a szocializációs folyamat további fogyatékoságainak okozója a rendkívül korai munkavállalás. A megvizsgált erőszakos visszaesők több mint negyedrésze, a vagyon elleni visszaesők közel ötödrésze már tizennégy éves kora előtt önálló kereső foglalkozásra kényszerült. További kétharmad részük 14–18 éves kor között kezdte el önálló kereső foglalkozását. A szociális kényszer természetesen nem eredményezett magas szintű munkamórált. A munkavállalási hajlandóság alacsony fokát jelzi, hogy a visszaesők fele fiatal korában legalább egy évet úgy töltött, hogy iskolába nem járt, de munkaviszonnyal sem rendelkezett. Ez a deviáns viselkedéshez, a bűnözéshez vezető út fontos állomása, hiszen képletesen mutatja a társadalmi elvárások iránti közömbösséget vagy éppen az ellenállást. Megvizsgáltam az említettek kereseti viszonyait is népgazdasági ágak szerinti bontásban, összevetve az ott uralkodó átlagjövedelemmel. Azt tapasztaltam, hogy az erőszakos visszaesők jövedelme valamennyi népgazdasági ágban messze alatta marad az átlagnak. A vagyon elleni visszaesők keresete is elmarad azonban az uralkodó színvonaltól.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a bűnözésben a „kemény magot” képviselő erőszakos visszaeső bűnözők a társadalom leghátrányosabb helyzetű néprétegéhez tartoznak. Hasonló mutatókkal jellemezhetők — ha nem is ennyire kifejező formában — a bűnözők általában.²⁸ Mindez azt igazolja, hogy a deviancia szempontjából a legnagyobb nyomás azokra nehezedik, akik szociális szempontból a periferián helyezkednek el.

A hátrányos helyzet azonban nemcsak statikusan vizsgálható, hanem hasonló adatokkal az újratermelés folyamata is tetten érhető. Az említett vizsgálat során azokat a bűnismételőket vettem elemzés alá, akiket három vagy több alkalommal — csak erőszakos vagy csak vagyon elleni bűncselekmény miatt — végrehajtható szabadságvesztésre ítélték, tehát körükben az antiszociális szembenállás már az életmód részévé vált. Megvizsgáltam, hogy közvetlen, objektív környezeti adottságaiknál fogva mi-

lyen társadalmi lehetőségük volt arra, hogy beilleszkedésük az előbbinél kedvezőbb módon alakuljon. A visszaeső bűnözők túlnyomó többsége fizikai munkás szülőktől származott, s a magyar átlagnál lényegesen nagyobb létszámú családban nevelkedett. E körülmények még lehetővé tehettek volna egy tisztas, a szegénységet elviselő életmódot. A neveltetést biztosító családok azonban maguk is negatív magatartási mintákat produkáltak gyermekeik számára, s ezzel elősegítették a hátrányt jelentő tényezők halmozódását. *A család deviáns viselkedési mintája is olyan tényező tehát, amely a hátrányos helyzetet megteremti vagy a hátrányok halmozódását idézi elő.* Az elkövetők szülői környezetében igen gyakori az alkoholizmus (az erőszakosoknál 27,2%) és a büntetett előélet (az erőszakosok családjában 47%). Hasonló adatokkal nem rendelkezünk ugyan az ország népességét illetően, feltételezhető azonban, hogy a magyar családoknál ennél kisebb arányban találunk súlyos alkoholistát és büntetett előéletű személyt. Ezek az adatok azt jelzik, hogy *a szegénység és a deviáns viselkedési minta társadalmi szinten nagy valószínűséggel együtt, egymás kísérőjelenségeként is újratermelődik.*

E folyamat lényegét Orolin Zsuzsa a következőkben foglalja össze: „Az újratermelő szegénység olyan hátrányos életmód, amely elsősorban az alacsony műveltséggel, a foglalkozásban mutatkozó atipikus jelenségekkel, a deviáns viselkedéssel és a kedvezőtlen lakókörnyezettel áll összefüggésben. Újratermelődését az teszi folyamatossá, hogy kialakulásának tényezői kölcsönösen hatnak egymásra, az okozatok okká válnak. Bármelyik láncszemmel kezdődik el az újratermelődé, az eredmény mindig a hátrányos helyzet fennmaradása, esetleg fokozódása.”²⁹ A mélyebb társadalmi összefüggésekre Nyers Rezső mutatott rá: „Mai gazdaságpolitikánk — állapítja meg — kétségtelenül magában hordozza a hatékonysági és egyenlőségi célok ellentmondását azért, hogy a kereseteket a képzettség és a teljesítmény szerint differenciálja, viszont az emberi szükségletek nem térnek el egymástól hasonló mértékben. Ettől az ellentmondástól a szocializmus egész korszakában nem szabadulhatunk meg, hiszen a munka szerinti elosztás elve magában hordozza a munkával összefüggő egyenlőtlenséget.”³⁰ Ha fel is tételezzük tehát a munka szerinti elosztás elvének maradéktalan érvényesülését, még emellett is újratermelődnék a már meglévő ellentmondások, így a hátrányos helyzet is. Csak a kollektív mobilitást elősegítő gazdasági növekedés eredményezhet olyan társadalmi változást, amely az egyenlőtlenség jellegű különbségeket csökkenti, így minden csoport helyzete javul, de a rosszabb helyzetű csoportoké, amelyeknél az egyenlőtlenség halmozott hátrányt jelent, gyorsabban javul, mint a többieké.³¹ Ez a folyamat azonban igen lassú, és tudatos társadalomirányítás mellett is csak hosszabb távon érhetők el eredmények. *A társadalomnak tehát intézményesített eszközökre van szüksége a legszélsőbb egyenlőtlenségek kiegyenlítésére.* Ez a szociálpolitika feladata. A szociálpolitika nem más, mint a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében a termelt javak egy részének centralizált begyűjtése és olyan elosztása, amely nem követi a gazdaságosság, a nyereség, az áruviszonyok, a piaci csere logikáját.³² A társadalom fejlődése során éppen a társadalom zavartalan működésének biztosítása érdekében alakult ki az a mechanizmus és a hozzáfűződő intézményrendszer, amely bizonyos szükségletek kielégítését akkor is biztosítja, ha erre a történelmileg legfejlettebb elosztási elv — a munka szerinti elosztás — mellett képtelen a társadalom. Míg tehát megállapítható, hogy a bűnözés legmélyebben fekvő okai a társadalmi ellentmondások újratermelődéssel függnek össze, addig a *bűnözés megelőzésének lehetősége sok szempontból a szociálpolitikai mechanizmusok, intézmények működésének függvénye.*

A társadalmi betagozódást biztosító intézményrendszerek és ezek működése

A társadalmi betagozódást biztosító intézményrendszerek alatt olyan, többnyire tudatosan kialakított mechanizmusok értendők, amelyek működése során — az anyagi javak termelésén kívül, annak függvényében és annak céljait szem előtt tartva, valamint a mindenkori hatalmi viszonyok rendszerében — a társadalom rep-

rodukálja önmagát. Idetartoznak a tudásviszonyok újratermelésére, az emberi munkaerő, az egészség biztosítására, az új nemzedék felnevelésére, az uralkodó értékek, szokások, normák, kultúra közvetítésére és újratermelésére szolgáló intézmények. Más szavakkal, *a társadalom saját gazdasági adottságai és hatalmi viszonyai által determinált módon biztosítja a társadalom viszonylagosan zavartalan működését és újra termelődésének feltéleit.*

A deviancia szempontjából különös jelentősége van azoknak az intézményeknek, amelyek funkciója a társadalom struktúráját újratermelő mechanizmusok működése során keletkező ellentmondások kiegyenlítése, az egyenlőtlenségek újratermelődésének fékezése, megelőzése. Az e funkció betöltését szolgáló intézmények a szociálpolitika szférájába tartoznak. A szociálpolitika hatékony működésének hiánya — mint említettem — hozzájárul a deviáns viselkedési formák újratermelődéséhez. Ugyanakkor a szociálpolitikai szférában működő intézmények relatív önállóságuk, viszonylagos elkülönültségük miatt még a helyes elvek ellenére is diszfunkcionális hatásokat eredményezhetnek. A pozitív szándék ellenére negatív eredményeket is hozott például a cigányság körében megvalósított szociálpolitika.³³ Bizonyos esetekben éppen a szociális intézkedés hatására alakul ki a deviáns viselkedés. Ha a szociálisan elhanyagolt, kiskorú gyermekeket a megelőzés érdekében környezetéből kiemelik, és olyan intézetben helyezik el, ahol ingerszegény a környezet és ahol nem megfelelően alkalmazzák a nevelési elveket, akkor erősebb lesz a morálisan is fertőzött, érzelmileg sérült fiatalok egymásra gyakorolt káros hatása, mint a pozitív normák közvetítése. A szociálpolitika szférájában különösen nehéz megtalálni azokat az optimális intézményesített kereteket, amelyek a hatékony működést biztosítják. Új vagy módosított intézményi feltételek között is tovább élnek a „történelmi folytonosságok vezérelte folyamatok”, tehát az új koncepciók, az új mechanizmusok sem hoznak feltétlenül jobb eredményeket. Ugyanakkor a régi keretek is átalakulhatnak, ha valóban új tartalommal telítődnek, a tradicionális keretek azonban rendszerint nehezítik az új követelményeknek való megfelelést.³⁴ A kedvezőtlen, nem kívánt eredmények tehát az előbb kifejtett dialektikus ellentmondásokra is visszavezethetők. Erre szolgálhat példaként a *komplex családterápia* hiányából fakadó dezorganizáció és ennek negatív hatásai. Egy halmozott hátrányos helyzetű család tagjaival fokozott figyelemmel külön-külön 8–10 szociálpolitikai szerv foglalkozhat; a legkisebekkel a védőnő, az orvos, a nagyobbakkal a bölcsőde, az óvoda, az iskola, a veszélyeztetett gyermekekkel a gyámhatóság, az alkoholista apával az alkoholgondozás, a neurotikus anyával az ideggondozás. Az eredmények halmozottan jelentkeznének, ha a családra mint kis közösségre nézve valószínűleg meg egy harmonizált, sokoldalú és főleg tapintatosan végrehajtott program. Az említett szervek azonban egymástól többnyire elkülönülve, a hatáskörükbe tartozó személyekre koncentrálvá fejtik ki tevékenységüket, emellett gyakran fokozzák a közösség tagjaiban a hátrányos helyzethez fűződő negatív pszichés viszonyt.

A deviáns viselkedési formák szempontjából kiemelkedő jelentőségűek azok az újrabehatásoló elősegítő intézményesített mechanizmusok, amelyek kifejezetten a már kialakult *deviáns viselkedési formák kezelésére szolgálnak*. Ilyenek például a bűnözés vagy az alkoholizmus leküzdésére létrehozott intézmények. A deviáns viselkedési formák újratermelését gyakran ezek hatástalan működésének számlájára szokták írni. Holott ezek az intézmények nem légtüres térben fejtik ki tevékenységüket. A kialakult társadalmi ellentmondások magukra az intézményekre is hatnak, sőt továbbhatnak azokra a személyekre, akikkel foglalkoznak. Emellett nyilvánvalóan befolyásolja eredményességüket az emberrel foglalkozó tudományok fejlettségi szintje, valamint azoknak az anyagi javaknak a mennyisége, amelyek feladatuk végrehajtásához rendelkezésre állnak. A maximális hatás elérésének ezért objektív akadályai vannak. Napi gyakorlatuk során azonban ténylegesen létrejöhetnek olyan helyzetek, időszakok, amikor messze saját lehetőségeik határán belül maradnak, és maga az intézmény is részesévé válik az újabb deviáns viselkedési forma kialakulásának. Példa lehet erre, ha valakit súlyos bűncselekmény miatt szabadságvesztésre ítélnék, jóllehet eddigi életvezetését minden vonatkozásban a törvénytisztelet jellemezte, s bűncselekménye alkalmi jellegű volt. Az ilyen személy — aki reszocializációra valójában nem szorul —

olyan büntetésvégrehajtási intézetbe kerülhet, ahol az intézet az elzártságból származó káros pszichés következményeket (az ún. prizoniációt) és a morálisan igen különböző elitáltak egymásra gyakorolt káros hatását nem képes pozitív programmal ellensúlyozni. Emiatt, valamint a büntetőeljárás megpróbáltatásai következtében morális megingása tartóssá válik, s újabb, esetleg a korábbinál veszélyesebb bűncselekményt követ el.

A deviancia legsúlyosabb formáinak kezelésére, az elkövetők reszocializációjára, azaz társadalmi beilleszkedésük szubjektív feltételeinek megteremtésére általában *zárt intézeti körülmények között* kerül sor. A zárt intézetekre az említett szempontok mellett a társadalom védelmének érdekében is szükség van. Ezek az intézmények azonban nem minden vonatkozásban érik el kitűzött céljukat, működésük nem kívánt következményekkel is járhat. Hatványozódhat például a szociális hátrány, mégpedig nemcsak az adott személy, hanem családja számára is. Meglazulhat a közvetlen környezettel való kapcsolat, ami a szabadulás időpontjára teljes társadalmi gyökertelenséget is eredményezhet. Mindezek következtében megnehezülhet, sőt egyenesen lehetetlenné válhat a szabadulást követő társadalmi beilleszkedés, és nagy valószínűséggel megjósolható a deviáns magatartás folytatódása. *Ilyen módon a deviáns viselkedési formák közvetlen megelőzésére, kezelésére létrejött intézmények működése maga is hozzájárulhat a hátrányos helyzet stabilizálásához vagy a halmozott hátrányok kialakulásához, így végső soron magának a deviáns viselkedésnek az újratermelődéséhez.*

A társadalmi betagozódást biztosító intézményrendszert úgy is felfoghatjuk, mint amely működése közben — más funkcióinak betöltése mellett — biztosítja az uralkodó értékek, szokások, normák elsajátítását. A továbbiakban e mechanizmus bemutatására teszünk kísérletet.

A normák befogadásának objektív lehetőségét, ennek társadalmi meghatározóit igen képletesen mutatja be Szabó András. „A társadalmi munkamegosztás fejlődésével — állapítja meg — az ember nembeli fejlődését egy adott társadalmi integrációban csak a társadalmi egység egésze testesíti meg, de az egyed nem viszonyulhat többé az egész integrációhoz, az egész társadalmi gazdasághoz, az egész társadalmi objektivációhoz. Mindennapi életében, miközben társadalmi lényvé formálódik, közvetlen környezetének, saját rétegének és osztályának vagy rendjének színvonalát, az idetartozó funkcióhoz tartozó készségeket, normákat és képességeket, szokásokat sajátítja el.”³⁵ Amint azt az előző pontban kifejtettem, kialakult a társadalom strukturális megoszlásában egy olyan — hátrányos — helyzet, amely objektív adottságainál fogva jobban hajlamosít deviáns, ezen belül bűnös viselkedésre. A szükségletek kielégítésének lehetősége és módja a már ismert objektív viszonyok által meghatározott, ebben az esetben a szükségletek kielégítése általában korlátozottabb vagy sajátos módon alakul. Ennek megfelelő életmódtípusok alakulnak ki, amelyekre sok szempontból jellemzőek az uralkodótól eltérő értékek, normák és szokások.³⁶

A termelés jelenlegi technikai színvonalán a nehéz fizikai munkát végző, szakképzetlen rétegekre továbbra is szükség van, ezért ezek a rétegek újratermelődnének. Tagjai az eddigi kutatások szerint a társadalom legkevésbé mobil, illetve mobilizálható csoportjait képezik.³⁷ Esetükben az eltérő normák közvetítésének folyamata tartósabb, mint a létet közvetlenül meghatározó objektív tényezők hatása. Érdemes idézni ezzel összefüggésben Bourdieu megállapítását, aki a társadalmi lét és tudat viszonylagos elkülönüléséről, a tudat relatív önállóságáról a következőket írja: „A csoportok hajlanak arra, hogy létükben változatlanul maradjanak fenn. Ez többek között azt jelenti, hogy a csoportokat alkotó egyének beállítottságai tartósak, s még kialakulásuk gazdasági és társadalmi körülményeit is képesek túlélni. Így a változatlan fennmaradásra való hajlam éppúgy lehet az alkalmazkodás, mint az erre való képtelenség, a lázadás, mint a beletörődés szervező elve.”³⁸ „Az új létfeltételekhez való alkalmazkodás, találatkényszer azonban csak azok számára adatik meg, akik rendelkeznek a gazdasági és kulturális tőke, vagyis azon mechanizmusok feletti hatalom minimumával, amelyeket uralniuk kell.”³⁹ Miután ezekkel az eszközökkel a *hátrányos helyzetűek* rendelkeznek a legkevésbé, az e körbe tartozó csoportok alkalmazkodókészsége a legkisebb, sajátos normakonzerváló készsége és tradícióisístelete viszont a legnagyobb.

Az értékek, szokások, normák átörökítésének legnagyobb esélye abban a közösségben van, amelybe az ember beleszületik, amely szükségszerűen adott számára, amelyben az első hatások érik. E közösség mai viszonyaink között tipikusan a *család*, amely a társadalmi betagozódást biztosító intézmények egyike. Sajátossága, hogy a társadalom tudatos irányításával — más közösségekhez képest — csak nehezen, *áttételesen befolyásolható*. A közvetlen befolyásolást akadályozza például intim, érzelmi kötöttségeken alapuló természete, s ennek megfelelő zártsága. Ezért különösen alkalmas a kialakult negatív tradíciók, normák közvetítésére. A mindenkori család életmódját elsősorban a családtagoknak a társadalom struktúrájában elfoglalt helyzete, az ezzel összefüggő szociális és anyagi feltételek, a lakóhely szerinti ökológiai viszonyok, a család nagysága határozzák meg. Ugyanakkor az életmód konkrét kialakításában igen jelentős szerepet játszanak azok az előző generációtól átörökített értékek, szokások, normák, magatartási minták, amelyeket a család felnőtt tagjai szülői környezetükből hoztak. Az új generáció számára viszont ez a közösség közvetíti időben először és az érzelmi kötődés miatt legerősebben a társadalmi viszonyok hatásait. Az előbb említett sajátosságból eredő relatív önállósága és zártsága miatt képes pozitív hatásokat eltorzítani, negatív hatásokat felerősíteni. A társadalmi betagozódás szempontjából ez a legjelentősebb morális erővel bíró közösség, ezért a deviáns viselkedési normák átörökítésében is ennek van a legnagyobb jelentősége.

Az eddigi kutatási tapasztalatok szerint a *családi közösségben átörökített* legfontosabb és legáltalánosabban előforduló, ugyanakkor a *deviáns viselkedéssel szoros kapcsolatban levő tradíciók a következők*: a csökkent munkavállalási hajlam, a szükségletek kielégítésének az uralkodótól eltérő, sokszor törvényellenes módja, a mértéktelen alkoholfogyasztás, illetve alkoholista életvezetés, a kulturális igénytelenség, a fizikai erő kultusza, a konfliktusok feloldásában az önbíráskodás és az erőszak alkalmazása. Ezek a tendenciák előfordulhatnak halmozottan. *Az életkörülmények objektív alakulása miatt ezek a tulajdonságok mindenekelőtt a hátrányos helyzetű családok életvitelére jellemzők, legalábbis jellemzőbbek, mint más társadalmi helyzetű családok körében.* Világosan kell azonban látni, hogy még a legnegatívabban megítélhető család is betölt, illetve betölthet pozitív szerepet az ember életében, így például védelmet nyújthat, identitást biztosíthat, érzelmi töltést adhat tagjai számára. Nyilvánvaló, hogy *nem minden hátrányos helyzetű család deviáns, sőt a deviáns környezetet biztosító hátrányos helyzetű család tagjai közül sem lesz mindenki deviáns.* Az, hogy melyik érzelmi közösség milyen mértékben közvetíti a deviáns viselkedésre ösztönző normákat, magatartási mintákat, a következő tényezők együttes hatásának függvénye: Milyen mértékben fertőzött a közösség a negatív tradíciók, szokások, normák által? Hányadik generáció képviseli ezeket a negatív értékeket? Ki, illetve milyen „respekttel” rendelkező személyiség képviseli erősebben a negatív tendenciákat? A képviselt értékek szempontjából homogénnek tekinthető-e ez a közösség legalább a felnőtt tagok vonatkozásában? Milyen forrásból, milyen erősséggel, milyen torzításokkal érkeznek a közösségbe a társadalomban uralkodó normák? Milyen tényleges lehetőségeket biztosít a társadalom azok számára, akik az érzelmi közösséghez való konform alkalmazkodást kényszernek tekintik? Milyen az említett lehetőségekhez való pszichikus viszony, tehát mennyiben látja reményteljesnek a kitörést maga a közösség vagy annak egy-egy tagja? (Az, hogy a morálisan fertőzött, szociálisan hátrányos helyzetű közösség tagjai közül pontosan ki, milyen formában követi a negatív viselkedési mintákat, már sok szempontból fiziológiai, idegrendszeri adottságok, egyéni pszichés sajátosságok és sokféle környezeti tényező együttes hatásának eredménye.)

A társadalmi beilleszkedést, a tudatos társadalompolitika érvényesülését biztosító intézményeken és működési mechanizmusokon múlik az, hogy az egyén, a kis-közösség és a társadalom normakonfliktusának mi lesz az eredménye. Már utaltam azokra a szociálpolitikai intézményekre, amelyek a hátrányos helyzet újratermelődését akadályozzák. Emellett a *társadalmi betagozódás legfontosabb eszköze az iskolarendszer, amely a tudás átörökítésén kívül és azzal egyidejűleg, az uralkodó normák, magatar-*

tásminták, értékek, a kívánatos szokások és a követendő tradíciók közvetítésére és elfogadtatására is hivatott.

Önmagában az a tény, hogy valaki nem képes elsajátítani a társadalmilag kívánatos tudást, hátrányos társadalmi helyzetet eredményez. Kozma Tamás ebből az aspektusból azokat a fiatalokat tartja hátrányos helyzetűeknek, akik már az alsó fokú iskolai oktatás során kudarcot szenvedtek, megbuktak, sőt lemorzsolódtak.⁴¹ Kutatási eredményei szerint ezeknek a fiataloknak negyedrésze képezhetetlen, pedagógiai eset, másik negyedrésze cigány, a többi a társadalmilag egyébként hátrányos néprétegből származó szülők gyermeke.⁴² Az alapozó iskolából lemorzsolódottak — elsősorban mint segéd- vagy betanított munkások — az iparban vagy a mezőgazdaságban helyezkednek el.⁴³ A kör bezárul. Idézzük vissza a visszaesők, különösen az erőszakos visszaesők körében végzett kutatások egyik megállapítását: *vannak olyan csoportok, akikhez el sem jut az uralkodó normák többsége, nem is tudják, hogy mit szabad tenniük és mit nem, mi az elítélendő és mi nem a társadalom elvárásai szempontjából.* Az iskola, amely ennek közvetítésére lett volna hivatott, nem töltötte be funkcióját, és a tanulás lehetőségétől elesett fiatalok úgy tagozódnak be a munkamegosztás rendjébe, hogy nem volt módjuk elsajátítani a legalapvetőbb együttélési normákat. Ha ez a helyzet párosul — márpedig ez gyakran előfordul — negatív szülői környezettel, deviáns környezeti magatartási mintákkal, akkor egyenes következmény lehet azok konfliktusmentes, konform követése.

A képlet azonban az esetek túlnyomó többségében nem ennyire egyszerű. Az eddigi kriminológiai kutatások inkább olyan képet festenek a hátrányos helyzetű rétegek normaelsajátításának folyamatáról, amelyre az uralkodó normák ismeretének teljes hiánya nem jellemző. Még az erkölcsileg veszélyhelyzetet teremtő családok sem élnek minden vonatkozásban elítélhető módon, ott is vannak pozitív erők. Még a bűnözők többsége is jelentős időt tölt iskolában, így bizonyos lehetősége van az alapvető ismeretek elsajátítására. A pozitív tudást biztosító információk sem kizárólag a két csatornán érkeznek el az egyénhez. Jelentősége van a tágabb környezetnek, a szomszédságnak, a legelső és az ezt követő baráti körnek, a tömegkommunikációs eszközöknek stb. A tipikus helyzet az, amikor a legszűkebb közösség valamilyen vonatkozásban ellentétes erkölcsi beállítottságot kínál mintául, s ezt a tágabb környezet felerősíti. A hátrányos szociális helyzetben kifejlődött alacsonyabb intellektuális színvonal és az uralkodótól eltérő morális hozzáállás az iskolában kudarcélményekhez vezet, a közösségbe történő beilleszkedés megnehezül vagy éppen lehetetlenül, csökken az ambíció, kialakul az a belső szembenállás, amely aztán a családban és a környezet más, informális szféráiban megerősödik.⁴⁴ Az iskola által közvetített tudás jelentősége elhalványul, mert nincs meg a megfelelő pozitív érzelmi háttér és értelmi színvonal a befogadásra. Így válik képtelenné az iskola, a hivatalos tudás közvetítője arra, hogy rivalizáljon a családdal és a visszahúzó, informális csoportokkal.

A legtisztességesebb hátrányos helyzetű család is többnyire ingerszegény környezetet jelent a szociális helyzet és a tagok alacsony műveltsége miatt. Az iskolába kerülő gyermek hiába fogadja nyitottan az onnan érkező tudást, alacsony intellektusa miatt helyzete mégis hátrányos marad. Miután napjainkban az iskola elsősorban tudást közvetítő funkcióját látja el, és az ilyen gyermek nyilvánvalóan nem eléggé versenyképes, teljesítménye következtében kudarcélményeket gyűjt. A családtól elhúzódik, mert ott nem érik élmények, az iskola nem nyújtja a várt sikerélményeket. Olyan környezetet keres tehát, ahol őt is értékeli és számára is nyújtanak valami értékelhető. Ezekben az esetekben a deviáns viselkedésnek csak a veszélye áll fenn mindaddig, míg el nem dől, hogy ez a bizonyos „mindent pótló környezet” milyen minőségű normák közvetítésére vállalkozik. A kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy *a mai iskolarendszer egyedül nem képes a meglevő egyenlőtlenségek kiegyenlítésére, a tudás egyenlő elosztására, a társadalmi betagozódás egyenlő esélyeinek biztosítására és az uralkodó, illetve kívánatos normákkal való azonosulás megteremtésére.*⁴⁵ A társadalmi betagozódás körében felmerülő problémák megoldásának előfeltétele ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségekből származó visszahúzó erők hatásának csökkentése, többek között a szociálpolitikai eszközök hatékonyságának növelésével. *Minden lehetséges*

eszközzel erősíteni kell azonban az iskolát, hiszen a társadalmi betagozódás igazságosabb esélyeit mégiscsak a társadalmilag hasznos tudás elsajátításával lehet biztosítani, ez pedig elsősorban az iskola intézményrendszerén keresztül valósítható meg. A tudás elsajátítása során nyílik lehetőség a helyes, pozitív normák racionális értékelésére, az azokkal történő érzelmi azonosulásra.

Az átrétegződést eredményező társadalmi folyamatok és a beilleszkedést elősegítő intézményrendszerek működésének diszharmóniája

Hazánkban az elmúlt 30—35 évben nagyarányú társadalmi mozgás zajlott le a társadalmi-gazdasági fejlődés és a termelés szerkezeti változása eredményeként. Az iparban foglalkoztatottak aránya az 1949-et követő negyedszázad alatt közel 20%-kal emelkedett, ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya majdnem a felére csökkent.⁴⁶ A paraszti foglalkozásuk közül minden második ipari munkássá vált.⁴⁷ Ez a nagyarányú társadalmi változást előidéző mozgás nemcsak az anyagi termelés szférájában járt kiemelkedően nagy erőfeszítésekkel, hanem a társadalompolitika minden területén, így a társadalmi beilleszkedést elősegítő intézményrendszerek vonatkozásában is fokozott tevékenységi intenzitást tételezett fel.

Az átrétegződéssel összefüggő problémák különös figyelmet érdemelnek, mert az egyes társadalmi csoportok új körülményekhez való alkalmazkodóképességét fokozott mértékben próbára teszi a viszonylag rövid történelmi periódus alatt lezajlott, szinte minden réteget érintő mobilitás. Bauman megállapítása szerint az egyénre indulásakor jellemző osztályhelyzet minden társadalmi struktúrában jelentős mértékben gátolja a változásokat. Ezeknek az akadályoknak a leküzdésére mindig jelentős erőfeszítésekre, az egyén különleges képességeire van szükség.⁴⁸ Hasonló következtetésre jut Juhász Pál is, elsősorban a fiziológiai és az idegrendszeri igénybevételre utalva.⁴⁹ E különleges képességek azonban csak azok számára adatnak meg, akik rendelkeznek a gazdasági és kulturális tőke, vagyis azon mechanizmusok feletti hatalom minimumával, amelyet uralniuk kell.⁵⁰

A társadalomnak minden elmozduló réteg számára biztosítani kell a beilleszkedést, az új körülményekhez való alkalmazkodás *objektív feltételeit*. Elsősorban a letelepedés, illetve az újonnan kialakított munkahelyek közelébe történő áttelepülés feltételeinek megteremtéséről van itt szó, egyedülálló vagy fiatalok esetében pedig a kulturált szállás létrehozásáról.⁵¹ Így kerülhető el ugyanis a beilleszkedésre rendkívül hátrányos tömeges ingázás.⁵² Az új társadalmi körülményekhez való alkalmazkodást megkönnyíti, ha a társadalom gazdasági szerkezetének jelentős változása magasabb rendű munkafolyamatok elvégzésére mobilizál. Az életmódváltás ilyenkor már a munkamegosztás rendjében elfoglalt előnyösebb helyzet eredménye, szakképesítést nyújt, így előnyösebb jövedelmet biztosít. Pusztán az a tény, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság átvándorol az iparba és ott szakképesítéssel nem járó, nehéz fizikai munkát végez, még nem jár felemelkedéssel — legfeljebb hosszú távon, esetleg egy következő generáció számára teremti meg a magasabb rendű életforma kialakításának feltételeit. Viszont egy nagyarányú társadalmi változást előidéző gazdasági átstrukturálódás szükségszerű velejárója az említett módon végbement, egyes rétegeket különösen érintő átrétegződés.

Az előbb ismertetett feltételek mellett szükség van olyanokra is, amelyek áthidalják a régi és az új életkörülmények között kialakult értékek, szokások, tradíciók, normák különbözőségéből származó nehézségeket. Különösen szükség van ezekre akkor, amikor a faluból a városba irányul a mozgás. Zárt, nagycsaládi környezetből, szoros szomszédsági viszonyok közül, tehát a falusi társadalom erőteljes kontrollt biztosító közösségéből az emberek szabadabb, sőt szabadosabb, sokszor személytelen-séget jelentő városi feltételek közé jutnak. E folyamat más beilleszkedési problémákat vetett fel a nagy történelmi váltás első szakaszában, 1949—1953 között; erre a felnőtt, családos emberek intragenerációs mobilitása volt jellemző. Más jellegű nehézségek merülnek fel napjainkban, amikor a mobilitás intergenerációs formája az uralkodó. Ez utóbbi az iskolarendszeren keresztül érvényesül, és elsősorban fiatal, a betagozódás

kezdeten álló személyeket érint. A nagy jelentőségű átrétegződés megvalósulása során, annak diszfunkcionális hatásai miatt, bizonyos rétegek nehezebben tudták átvezetni az átállás nehézségeit. A kialakult normakonfliktus társadalmi szinten deviáns viselkedési formákban csapódott le.⁵³ E rétegek közül egyeseket éppen a normakonfliktus következtében létrejött deviáns viselkedési formák soroltak a társadalom periferiájára; ezek ma már minden szempontból a halmozottan hátrányos helyzetűek körében találhatók. Ugyanakkor nemcsak az a generáció sínyli meg a mobilitás és a beilleszkedést biztosító társadalmi mechanizmus diszharmonikus működését, amelyik éppen elszenvedte vagy részese volt annak, hanem az újabb generáció is. *Meginog a legkisebb közösség, a család normaátörökítő képessége. A régi értékeket, szokásokat, normákat az új körülmények között már nem képes maga sem követni, az újakkal való azonosulásnak pedig a létfeltételekben meglévő ellentmondások, valamint az egyéni képességek képezik akadályát. Így a fiatal korosztályok bűnelkövetésének egy része sok szempontból erre a morális vákuumhelyzetre vezethető vissza.*⁵⁴

Különbösen jól megfigyelhető az említett okok következtében kialakuló deviáns viselkedés halmozódása azokban a rétegekben, amelyek már indulásukkor a hátrányos helyzetűek körébe tartoztak. Ezeket a rétegeket ugyan általában immobilnak szokták tartani,⁵⁵ a nagy erejű mozgás következtében azonban közülük is sokan kilendülnek korábbi helyzetükből. Viszonylag zökkenőmentes beilleszkedésük még akkor sem biztosítható, ha megteremtjük számukra a legjobb letelepedési feltételeket. Életmódjuk, korábbi körülményeik ugyanis oly mértékben változnak, hogy integrálódásukhoz a különböző intézményrendszerek legharmonikusabb működése sem elégséges. Ezekre a csoportokra korábbi helyzetükben a deviáns viselkedési formák halmozott előfordulása volt a jellemző, ez is alakítólag hatott vagy visszahatott hátrányos helyzetükre. A legfrissebb kriminológiai kutatások eredményei szerint *új körülményekhez való alkalmazkodási nehézségeik abban nyilvánulnak meg, hogy bűnözés-aktivitásuk a korábbiakhoz képest növekszik és új, körükben eddig nem szokásos bűnözési formákban vesznek részt.*⁵⁶ Ezek a folyamatok napjainkban legintenzívebben a cigány lakosság bizonyos integrálódó rétegeiben figyelhetők meg. Az ilyen jellegű beilleszkedési nehézségek leküzdéséhez új, sajátos szociálpolitikai eszközök intenzív igénybevételére van szükség, például az általános iskolai végzettséggel és szakképzettséggel nem rendelkező, munkásszálláson lakó fiatalok üzemi szociális gondozására.

E tanulmányban a hátrányos helyzet és a bűnözés összefüggéseire kerestem a választ. Az összefüggések teljes feltárásához természetesen még további elmélyült kutatások szükségesek. Már a legközelebbi jövőben is tudományos értékű feleletet lehet és kell adni azonban a következő kérdésekre: Milyen erejű és jelentőségű a szükséglet-kielégítés és a konfliktusok feloldása során a negatív viselkedési minták másolása a hátrányos helyzetű, deviáns viselkedésre hajlamos közösségekben? Hogyan kumulálnak és hogyan hatnak a deviáns viselkedési formák egymás keletkezésére a hátrányos helyzetű rétegekben? Milyen hatékonyságú a társadalmi betagozódást biztosító intézményrendszer, ezen belül az egyes intézménytípusok működése a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, a deviáns viselkedési formák megelőzése terén? Az e kérdésekre adott válaszok alapján kimunkálható egy, a jelenleginél intenzívebben működő, hatékonyabb és a társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszának jobban megfelelő megelőzési rendszer.

JEGYZETEK

1 Vermes Miklós: A kriminológia alapkérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 83. l.

2 Lásd Vigh József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 19. l.; Szabó András: A bűnözés társadalmi produktum. Állam- és Jogtudomány. XX/2. sz. 1978. 132. l., 135. l.; Gödöny József: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés. K. J. K., Budapest, 1976. 21—22. l.

3 Lásd például Földvári József—Vigh József: Kriminológiai alapismeretek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 185. l.

4 Földvári József—Vigh József: Kriminológiai alapismeretek. 187. l.

5 Borsi Zoltán—Halász Kálmán: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. K. J. K., Budapest, 1972.

- 6 Vernes Miklós: A vagyon elleni bűnözés. Fejezetek a szakkriminológia köréből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.; Vigh—Gönczöl—Kiss—Szabó: Erőszakos bűncselekmények és elkövetők. K. J. K., Budapest, 1973.; Tauber István: Az elődsz bűnözés kriminológiája. Acta Facultatis, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1974.; Gönczöl Katalin: A vizsgálós bűnelkövetők tipológiája. K. J. K., Budapest, 1980.
- 7 Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. K. J. K., Budapest, 1969. 82. l.
- 8 Ferge Zsuzsa: i. m. 80., 124—129. l.
- 9 Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth, Budapest, 1980. 149—150. l.
- 10 Kulcsár Kálmán: i. m. 151. l.
- 11 Ennek megfelelően nem érthetők egyet az Irk Ferenc által kifejlesztett (Irk Ferenc: A társadalmi rétegződés kriminológiai és büntetőjogi vetületeinek rendszere. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok, XVIII. kötet. K. J. K., Budapest, 1981. 90. l.)
- 12 Irk Ferenc: i. m. 90. l.
- 13 Kulcsár Kálmán: i. m. 188. l.
- 14 Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat, Budapest, 1977. 730—731. l.
- 15 Orolin Zsuzsa például így határozza meg a hátrányos helyzetet: „A szegénység általában egy hosszabb időszak alatt kialakuló állapot, több tényező együttes hatásaként létrejövő sajátos életmód.” (Szegénység — alacsony jövedelműség — hátrányos helyzet. Szociológia, 1980. 1. sz. 131. l.) Később ezt a fogalmat kibővíve alkalmazza Venyige Jullával közösen megjelent tanulmányában: „megítélésünk szerint a hátrányos helyzete tartalma olyan állapot, amely rendszerint hosszabb időszak alatt jön létre és tartósan fennmarad. Valójában sajátos életmódot jelent, amelyet több tényező határoz meg; negatív irányban terel a családok, háztartások társadalmilag általánosnak tekinthető helyzetétől, és a belőle való kiemelkedés — objektív vagy szubjektív okok miatt — rendkívül nehéz.” (A hátrányos társadalmi helyzet tényezői. Társadalmi Szemle, 1980. 12. sz. 48. l.)
- 16 Huzsár István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz., 89. l.
- 17 Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1980. 9. l.
- 18 Ferge Zsuzsa: i. m. 13. l.
- 19 Kulcsár Kálmán előadását Böhm Antal ismerteti: Vita a többoldali hátrányos helyzetű csoportokról. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 100. l.
- 20 Molnárné Venyige Júlia—Orolin Zsuzsa: i. m. 51. l.; Pártos Ferenc: A cigány és nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalompolitikai célkitűzésekről. Szociológia, 1980. 1. sz., 1. l.
- 21 Bartha Barnabás—Vukovich György: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. Társadalmi Szemle, 1981. 4. sz.
- 22 „Többoldali hátrányosan érintett rétegek, valamint a devians magatartásformák és a bűnözés kapcsolata.” (Belügyminisztérium és Igazságügyi Minisztérium. Kézirat. Budapest, 1979.)
- 23 Lásd részletesebben Gönczöl Katalin: i. m.
- 24 A korábbi kutatáshoz az 1970. évi népszámlálás adataiból a KSH bocsátott rendelkezésünkre.
- 25 Életszívnvonal 1960—1980. Központi Statisztikai Hivatal, 1981. február 23/6.
- 26 Irk Ferenc: i. m. 95. l.
- 27 Szabady Egon: A magyar családok demográfiai sajátosságai. Család és házasság a mai magyar társadalomban. K. J. K., Budapest, 1971. 59. l.
- 28 Lásd részletesebben a már idézett, a Belügyminisztérium és az Igazságügyi Minisztérium által végzett kutatás eredményeit.
- 29 Orolin Zsuzsa: i. m. 139. l.
- 30 Nyers Rezső előadását Böhm Antal idézi: i. m. 101. l.
- 31 Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. 21. l.
- 32 Ferge Zsuzsa: i. m. 290. l.
- 33 Pártos Ferenc: i. m. 14. l.
- 34 Ferge Zsuzsa: i. m. 34. l.
- 35 Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom. K. J. K., Budapest, 1980. 201. l.
- 36 Summer így fogalmazza meg a viselkedési normák lényegét: „E normák az emberi szükségletek és vágyak kielégítésére szolgáló általánosan elfogadott társadalmi cselekvésmódok, valamint az ezen cselekvésmódok lényegéhez tartozó hítvallások, nézetek, szabályok és a jólét fokmérőit, amelyek genetikailag összefüggenek.” (Népszokások. Gondolat, Budapest, 1978. 98. l.)
- 37 Lásd bővebben Hanák Katalin: Diszfunkcionális családok. Szociológia, 1973. 2. sz. 190—191. l.; Orolin Zsuzsa: i. m. 135. l., továbbá Szabó András: i. m. 201. l.
- 38 Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újrateremtődése. Gondolat, Budapest, 240. l.
- 39 Bourdieu, Pierre: i. m. 243. l.
- 40 A kriminológiai kutatások közül lásd különösen a következőket: Patera Antal: A különösen veszélyes visszaesőkről. Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok XVI. kötet. K. J. K., Budapest, 1979. 153. l.; Vigh—Gönczöl—Kiss—Szabó: i. m. Raskó Gabriella: A női bűnözés. K. J. K., Budapest, 1978.; Molnár József: A galeribűnözés. K. J. K., Budapest, 1971.
- 41 Kozma Tamás: Hátrányos helyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 23. l.
- 42 Kozma Tamás: i. m. 25. l.
- 43 Kozma Tamás: i. m. 26. l.
- 44 Huzsár Tibor előadását Böhm Antal idézi: i. m. 106. l.
- 45 Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- 46 A számitás Kulcsár Kálmán idézett művének 154. oldala alapján készült.
- 47 Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, elvek és tények. K. J. K., Budapest, 292. l.
- 48 Bauman, Zigmunt: Általános szociológia. Kossuth, Budapest, 1967. 457. l.
- 49 Juhász Pál: A neurozís és az alkoholizmus néhány szociológiai vonatkozása. Szociológia, 1980. 1. sz., 73. l.
- 50 Bourdieu, Pierre: i. m. 243. l.
- 51 Kőbányai János: A margón. Valóság, 1982. 1. sz. 97—100. l.
- 52 Lásd bővebben Böhm Antal—Pál László: A bejáró munkások. Budapest, 1979. 48. l. és 188. l.
- 53 Vigh—Gönczöl—Kiss—Szabó: i. m. VII. fejezet, valamint Gönczöl Katalin: i. m. IV. rész.
- 54 Lásd bővebben Szabó András: A büntett és büntetése. 155. l.
- 55 Lásd Hanák Katalin: i. m., Orolin Zsuzsa: i. m. Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom. i. m.
- 56 Tauber István: A cigánybűnözés területi eltéréseit befolyásoló faktorok. Magyar Jog, 1982. (Megjelenés alatt.)